

ÇALIŞMANIN DİNİ TEMELLERİ: KALVINİZM VE İSLÂM ÖRNEĞİ

Religious Foundations Of Work: The case of Calvinism and Islam

Tevhit AYENGİN*

Özet

Ekonomik eylemlerin temelinde üretici ve tüketici olarak insan yer alır. Kişinin ekonomik eylemlerinin mahiyeti kişiliğine, hayata bakışına, hukukî ve moral değerlerine bağlı olarak değişebilmektedir. Bu bağlamda ekonomik faaliyetlere dinî açıdan yaklaşan Kalvinizm ve İslâm, çalışmanın bizzat kendisine ve icra edilmiş biçimine dair belirlemelerde bulunmaktadır. Bu makalede, çalışmaya "kurtarıcı" bir misyon yükleyen Kalvinizm ile çalışmanın amacını ve alanını hukukî ve etik açıdan belirleyen İslâm'ın konuya yaklaşımı, karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler

İslâm, İslâm Hukuku, Kalvinizm, Weber, Çalışma.

Giriş

Dinin, sosyal veya sosyo-ekonomik yapı üzerinde etkisi olduğu gibi, sosyal yapının da dinin anlaşılması ve yorumlanması üzerinde etkisi vardır¹. Bu iki realite arasındaki etkileşimin yönü, derecesi ve niteliği sosyal bilimlerin tartışma alanlarından birisidir. Çünkü din, bireysel ve sosyal hayatın çeşitli yönleriyle ilgili çözüm yollarını ve insanları ilgilendiren konu ve problemlere karşı tutum ve davranış kalıplarını içerir. Sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası olan ekonomik ilişkiler de, her insanın bir şekilde ilgili olduğu ve kaçınması mümkün olmayan eylem alanlarındandır. İnsan için hem dinî inanç ve dinî hayatın, hem de ekonomik ilişkilerin kaçınılmazlığı, bu iki gerçeklik arasındaki bağlantının boyutlarını tartışmanın en belirgin dinamiklerindedir.

Din, mensuplarında oluşturduğu bilinç düzeyi sayesinde onların tutum ve davranışlarını etkileyerek, sosyal hayatın önemli bir parçası olan ekonomiye ba-

Abstract

The human subject, being as producer and consumer, is located at the center of economic activities. The nature of one's economic practices may depend on one's personality, worldview, legal and moral values. At this juncture, Calvinism and Islam, both of which approaches economic practices from a religious perspective, set certain criteria for "work" itself and the way it is practised. In this article, the approaches of both Calvinism, which attributes a "soteriological" mission for the "work", and Islam, which determines the goal and scope of the "work" from a legal and moral vantage, are evaluated comparatively.

Keywords

Islam, Islamic Law, Calvinism, Weber, "Work"

kuşlarını yönlendirmektedir. Böylece o, bir yandan bireysel ve sosyal eylemlerin meşruluğunu sorgularken, diğer yandan bu tür eylemlerin itici gücü olmuştur. Üretim, tüketim, dağıtım, yatırım, tasarruf gibi hususlar basit birer davranış biçimi değildir. İnsan, bilerek veya bilmeyerek bu konularda dinin etkisi altındadır². Dolayısıyla insanlar inançlarından, sosyal ve psikolojik yapılarından kaynaklanan farklılıkları ekonomik ilişkilerine yansıtılabilmekte ve onların etkisinde kalabilmektedirler. Böylece ekonomik ilişkilerde din, hukuk, örf-âdet ve ahlâk kurallarının etkileri izlenebilmektedir.

İslâm'ın temel kaynaklarında ve bunların yorumlarında iktisadî konulara yer verilmiş olması ve ayrıca Müslümanların tarihi tecrübelerindeki ekonomik ilişkilerde bireysel ve toplumsal düzeyde dinin belirleyici olduğu düşüncesi ve pratiği, din ile iktisadî ilişkiler ve iktisat ahlâkı arasında ayrılmaz bir bağlantının var olduğunun en belirgin kanıtlarından birisi olmuştur. Din ile iktisat arasındaki ilişki tarihin her döneminde varlığını devam ettirmiş, bu bağlamda müstakil çalışmalar yapılmıştır.

Din ile ekonomik hayat arasındaki birebir ilişki,

* Yrd.Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Weber'in de belirttiği gibi, inançlar eylemlere, eylemler de inançlara neden olmaktadır. Geniş bilgi için bk. Tümer, Bryan S., *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm*, trc: Ahmed Demirhan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, 85. Nitekim Weber, din-ekonomik hayat ilişkisi bağlamında ele aldığı meşhur eserinde, din ile beşeri faaliyetlerin birbirini nasıl etkilediği sorusuna cevap aramaktadır.

² Kozak, İ. Erol, *İbn Haldun'a Göre İnsan Toplum İktisat*, İstanbul, 1984, 48.

XIX. yüzyıldan itibaren Batı bilim ve düşünce ortamında sosyal bilimcilerce tartışılmaya başlanmıştır. En yoğun tartışıldığı dönem ise, Max Weber'in "Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhunu" adlı makalelerini yayınladığı 1904 ve 1905 yılları sonrasında gerçekleşmiştir. Weber, genel olarak din-iktisat ilişkisi, özel olarak da Protestantlık ile kapitalizm arasındaki ilişkiyi merkeze almış ve sosyal değişimde dinin oynadığı rolü ilk kez sistematik olarak gündeme getirmiştir³. Weber, kapitalist zihniyetin belirmesinde ve giderek yaygınlık kazanmasında dinin başka faktörlerle beraber söz sahibi olup olmadığını, eğer olmuşsa derecesini tespit etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla din ile ekonomik hayat arasındaki ilişkiyi araştıranların yolu zorunlu olarak Weber'le çalışmaktadır ve bu tür çalışmalar ona çok şey borçludur⁴.

Weber, "Protestan Ahlâkı" ile "Kapitalizmin Ruhunu" arasında bir bağlantının var olduğunu söylemenin yanında, bu iktisat ahlâkının iktisadî ilişkileri yönlendiren motivasyonlardan sadece birisi olduğu hususuna önemle vurgu yapmaktadır⁵. Dolayısıyla o, bu iki realite arasında mekanik bir ilişkinin varlığını ispattan çok, bir takım ampirik verilerle bu durumu delillendirme yoluna gitmiştir. Weber'in ana önermelerinden birisi, Protestan ahlâkı ile kapitalizmin eş-zamanlı gelişiminin tesadüfî olmadığıdır. Biri diğerini desteklemiş ve her biri diğerinin gelişimine yardımcı olmuş ya da verimli bir temel sağlamıştır⁶.

Weber, "Kapitalizmin Ruhunu" nun tarihi taşıyıcılarının asketik Protestanlığın dört ana kolunu oluşturan; *Kalvinizm*, *Pietizm*, *Metodizm* ve *Baptist* hareket olduğunu belirtmekte ve bunlardan Calvinizm üzerinde yoğunlaşmaktadır⁷. Bu dinî gruplar, sözcük olarak birçok anlama gelebilen ve en geniş anlamında *püritanizm* olarak adlandırılan *asketizm* ile karakterize olan bir hayat tarzını oluşturmaktadır. Bu hareketlerden hiç birisi diğerinden mutlak biçimde ayrılmadığı gibi, birbirinin de karşıtı değildir⁸. Bu sebeple, içlerinden daha yaygın olduğunu düşündüğümüz ve Weber'in yoğun bir şekilde üzerinde durduğu Calvinizm'i⁹ değerlendirmemize esas aldık.

³ Guiso, Luigi vd., "People's Opium? Religion and Economic Attitudes", *Journal of Monetary Economics*, 50 (2003), 226.

⁴ Ülgener, Sabri F., *Zihniyet ve Din İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, İstanbul, 1981, 19.

⁵ Ülgener, 28.

⁶ Bodur, H. Ezber, "Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü (Kapitalizmin Ruhunu ile Protestan Ahlâkı Arasındaki İlişki)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1990) Sayı: 9, 82.

⁷ Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Translated By: Talcott Parsons, Counterpoint London, 1985, 95.

⁸ Weber, 95.

⁹ Ülgener, 17; Bodur, 90. Calvinizm, John Calvin ile başlayan ve daha sonraki din bilginlerince geliştirilen ve Hıristiyan dünyasının önemli bir bölümünde taraftar bulan reformcu bir mezhebin adıdır. Geniş bilgi için bk. Kuyper, Abraham, *Lectures on Calvinism*, WM. B. Eerdmans Publishing Company, Michigan, 1987, 12-19.

Kalvinizm, çalışmanın bizzat eylemsel boyutunu teolojik açıdan ele almakta ve kurtuluşun seküler göstergelerine vurgu yapmaktadır. Geleneksel Hıristiyan öğretisiyle bütün yönleriyle örtüşmeyen bu anlayışın, İslâm'la örtüşen ve çelişen yönlerinin tespiti zor ve hatta gereksiz gibi görünse de, bu gün her iki anlayışa sahip olan milletlerin ekonomik gelişmişlik düzeyleri bu tür bir sorgulamayı gerekli kılmaktadır. Çünkü ekonomistler, sosyologlar ve siyaset bilimcileri bazı ülkelerin ekonomik başarılarını ve ekonomik güçlerini uzun zamandan beri araştırmaktadırlar. Bu araştırmalarında ekonomik güçle din arasındaki bağlantıyı bir şekilde ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Bu durum bu tür bir karşılaştırma yapmamızın dinamiğini oluşturmaktadır. Calvinizm ile İslâm'ın çalışmayı değerlendirme biçiminin bütün yönleri ile karşılaştırmanın makale sınırları içerisinde mümkün olmadığını bilincindeyiz. Bu zorluğa rağmen her iki anlayışın bazı notalarda benzeştiğini ya da ayrıştığını tespit etmek hiç de zor olmayacaktır.

I. Calvinizm'de "Çalışma"

Rönesans ve reform hareketleriyle birlikte Batıda "çalışma"ya bakış yeni bir anlam ve boyut kazanmıştır. Bu anlayışın oluşumunda etkili olan isimlerin başında Luther¹⁰ ve Calvin gelmektedir. Daha çok çalışmanın ahlâkı ve dinî arka planını irdeleyen bu düşünürler, çalışmayı teolojik düzlemde ele almışlardır. Luther'e göre çalışma, insanın Tanrı'nın rızasını kazanması için bir vesiledir. Bu, kişinin bir meslek içerisinde çalışmasıyla gerçekleşmektedir. Çünkü meslek, yaşamın amacı ve sınırsız çalışma alanı anlamına gelmektedir¹¹. Calvin de onu destekleyerek çalışmanın Allah'ın emri olduğuna, yeryüzünde Tanrı'nın hakimiyetinin ancak insanın çalışması ve alın teriyle gerçekleşeceğine inanır. Bir insanın çalışmasında ve buna bağlı olarak mesleğinde başarılı olması, onun yaptığı işin Tanrı tarafından beğenildiğinin de işaretidir. Kişinin sahip olduğu zenginlik, onun Allah'ın sevgili bir kulu olduğuna işaret eder¹². Bu sebeple birey olarak zenginler ve bir değer olarak zenginlik yüceltilmiştir.

Bu düşünsel itici güç Weber'e göre insanların dünyaya, çalışmaya ve kazanmaya önem vermelerine, hatta dinî bir gayretle bu konularda birbirleriyle yarışmalarına yol açmıştır. Modern kapitalizmin de temelini teşkil eden bu yeni zihniyet ve dünya görüşüne Weber "Protestan Zihniyet" ismini vermektedir. Çalışmanın motivasyonunu bireysel teolojik düşünce-nin oluşturduğunu ileri süren Weber, çalışmayı kut-

¹⁰ Luther'in, Jesus Strach'dan bir paragrafın çevirisinde "meslek" kavramını seküler anlamda kullanmış olması bunun önemli göstergelerinden birisidir. Bk. Weber, 164. Ayrıca Protestan halkların tümünde "meslek" kavramına vurgu yapılmış olması (Weber, 79.) Luther'in bu anlayışının sonrakileri etkilediğini göstermektedir.

¹¹ Weber, 79.

¹² Weber, 156-158.

sayan insan tipinin ve dolayısıyla kapitalizmin oluşmasında din faktörünün belirleyiciliğini göstermeye yönelik gözlemler yaparak buradan sosyolojik sonuçlar çıkarmaya çalışmıştır. Ancak burada şu hususu da belirtmekte yarar vardır: Bu sosyolojik sonuçlara ulaşmada din tek başına belirleyici değildir, din kadar olmasa da, ekonomik, coğrafi, tarihî olgular da buna katkıda bulunmaktadır¹³.

Çalışma, amacı ve sınırları belirli olmayan bir eylem değildir. Weber'in de belirttiği gibi Protestan ahlâkına göre çalışma bir meslek ve belirli bir disiplin içerisinde gerçekleşen bir eylem olmak zorundadır. Çünkü bir mesleğin yararı ve buna uygun olarak Tanrı'nın hoşuna giderliği, ilk önce ahlâk kurallarına göre ve daha sonra "bütün" için üretilen malların önemine göre ölçülür. Buna ilave olarak verimlilik tamamlayıcı bir unsur olarak ortaya çıkar¹⁴. Öyle ise insanın kendine, beraber yaşadığı insanlara ve yasalara uygun olmayan bir meslek içerisinde çalışmayı sürdürmesi veya daha fazla kazanç sağlayacak işler dururken, daha az kazanç elde etmeye götüren işlerle uğraşması, kişinin Tanrı'nın hoşnutluğundan uzaklaşmasının göstergesi olarak değerlendirilebilir¹⁵.

Kutsal olan, sonuçları değil, çalışmanın bizzat kendisidir. Bu nedenle, zengin olma, gösterişte bulunma, bedensel zevkleri tatmin etme veya lüks tüketimi gerçekleştirme amacıyla yapılan çalışmaların onaylanır tarafı bulunmamaktadır¹⁶. Çalışma Tanrı'nın şanını yüceltmeye yönelik bir eylem olduğundan, boşa harcanan her an, bu yüceltme eyleminden çalınmış bir zaman ve bu tür bir eylem Tanrı'ya karşı bir başkaldırı olarak değerlendirilmektedir¹⁷. Kendi içerisinde bir ödüllendirmeyi de barındıran bu anlayış, kişilerin dış etken olmadan kendilerini kontrol etmelerini ve yönlendirmelerini de kuşatmaktadır.

1. Çalışma-Kader İlişkisi

Weber'in "Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu" tezinin ana kavramlarından birisi "çalışma-kader" bağlantısıdır¹⁸. Kalvinci kader doktrine göre birey, genel ilke olarak Tanrı katındaki yerini bilemez ve kader değişmez bir yazıdır. Bu sebeple kişi, değişmez kaderinin nasıl olduğunu bilmek ve Tanrı katındaki yerini öğrenmek için bazı ipuçları yakalamaya çalışır¹⁹. Calvinizm'deki bu kader inancı hayatın tümünü kontrol altına alır. Kul kendi davranış ve hareketlerinden yola çıkarak takdirin nasıl olduğunu sezinle-

meye başlar. Takdir, tamamen Tanrı'ya aittir. İnsan, eylemlerine Tanrı'nın emrettiği biçimi vermekle ilâhî takdirin kendisini baştan beri "seçilmiş kul" olmaktan başka bir sığata layık görmemiş olacağını rahatlıkla düşünebilir²⁰. Seçilmiş kul olmanın ölçüsü emredilene yapmak olunca, kuldan istenilenlerin neler olduğu sorusuna verilecek cevap hazırdır: "Her dakikasına hakkının verildiği bir 'meslek' içerisinde disiplinli çalışmak, savurganlıktan ve gösterişten uzak durmak"²¹.

Kalvinist düşüncede bireyin duyacağı asıl mutluluk, çok mal biriktirmek değil Tanrı'ya yüceltmek adına sürekli çalışmak ve kazanmaktır. Süreklilik esasır, çünkü düzenli ve metodik çalışmaya ara vermek veya meslekte başarısız olmak seçilmiş kul olma özelliğini ortadan kaldırır. Bu sebeple Calvinist, işinde kendini sürekli yenileyeceği bir hayat tarzı içerisinde olmak zorundadır²². Böylece Calvinizm, başarılı bir iktisadî hayatı, arzulanan dinî bir faaliyet olarak tespit ve tayin etmiş olmaktadır²³.

Kalvinizm'deki kader anlayışı ezelden seçilmiş kul olmanın nesnel ölçütünü disiplinli bir iş anlayışında sürekli çalışmakla bağdaştırırken, burada bir yandan geleneksel günah ve bağışlanma anlayışına karşı çıkmakta, diğer yandan, belki de bunun doğal uzantısı olarak kurtuluşun yegane yolunun bireyin kendi hayat tarzına bağlı olduğuna vurgu yapılmaktadır. Kişi ancak kendi yaptıklarıyla kurtuluşuna dair işaretler yakalayabilmektedir. Böylece, "sıradan bir insanın ahlâkî eylemi düzensizlikten ve sistemsizlikten kurtulmakta ve bütün bir yaşam biçimini içeren değişmez metoda ulaşmış olmaktadır"²⁴.

2. İktisadî Ahlâk

Weber'e göre, kendisini etkileyen faktörler içerisinde dinin birinci sırada yer almasına rağmen daha önce de belirttiğimiz gibi iktisadî ahlâk ekonomik ve coğrafi şartlar ve tarihî olgulara geniş ölçüde bağlı olmakla kendine has bir karaktere sahiptir. Bu haliyle insanın dinî veya diğer maddî ve manevî etkenlerle dünyaya karşı takındığı tavır ve davranıştan ayrı ve bağımsız bir varlık sürdürdüğü söylenebilir. Ama yine de iktisat ahlâkının belirleyici unsurlardan birisi de, yaşama tarzını düzenleyen dinî motiflerdir²⁵.

Weber, iktisat ahlâkının oluşmasında sosyal tabakalaşmanın önemli rolü olduğunu söyler. Hemen her dinde o dinin baskın özelliğini gösteren ve sözcülüğünü yapan sosyal tabakalar vardır. Ancak bir dinin tipik temsilciliğini sürdüren sosyal tabakalardan söz etmek,

¹³ Kozak, 130.

¹⁴ Weber, 162.

¹⁵ Weber, 162.

¹⁶ Weber, 163.

¹⁷ Bk.: Weber, 156-158.

¹⁸ Calvinizm'in özgün sayılan ve bugün de geçerli olan ana dogması, ilâhî takdir/kader (predestination) anlayışıdır. Bk. Weber, 98.

¹⁹ Weber, 110.

²⁰ Ülgener, 42.

²¹ Weber, 156-158.

²² Ülgener, 42.

²³ Bodur, 83.

²⁴ Weber, 117.

²⁵ Weber, 83-136.

dinin bütününe o tabakaya bağlı olduğu sonucunu vermez. Kaldı ki bu tabakalar, tarihi süreçte değişebilir. Yine de hangi sosyal tabakanın davranışlarının büyük ölçüde belirleyici olduğu tespit edilebilir. Çeşitli faktörlerin etkisinde meydana gelen iktisat ahlâkı veya Weber'in tabiriyle "Protestan Ahlâkı", kapitalizmin oluşmasında başlangıç aşamasında vazgeçilmez kabul edilmiştir. Ancak bir kere geliştikten sonra kapitalizm kendi kendini motive edecek değerleri yaratacak, daha sonra Protestan ahlâkına gerek kalmayacaktır²⁶.

3. Din ve Dünya

İktisadî faaliyet, ihtiyaç temini yolunda insanla madde, çevre ve zaman arasındaki çok yönlü ilişkilerin toplamıdır. Bu çok yönlü ilişkiler insanla madde arasında üretici veya tüketici olma açısından devam eder. Komşuluktan uzak çevreye kadar uzanan bu ilişki, kıt kaynakları bugünkü veya gelecekteki ihtiyaçlara bölüştürmedeki tercih şeklinde ortaya çıkar. Bu noktada Weber, dünyayı değerlendirmedeki amacı dikkate alındığında Müslümanların kontemplatif-mistik, Kalvinist püriten ahlâka sahip olanların da aktif-riyazetçi (ascetik) bir din anlayışına sahip olduklarını iddia etmektedir. Dünya, birincisinde madde yapısına ve maddî ilişkilerine sürünmeden, sonsuzluğa giden yol üstünde iç huzuru ile aşılacak bir ara durak, ikincisinde ise, maddî zevk ve hazlarına yine kapalı kalmakla beraber aktif bir ceht ile üstüne yürünecek ve kötülükleri göğsülenecek bir çile ve cidal dünyasıdır²⁷.

Weber'e göre, bu iki tip de bizi ileri ve sivri uçlardan apayrı iki insan modeline götürür. Biri, Uzakdoğu'nun vecd ve huzur yani irâde tarafı baskın içe dönük münzevî insanı, diğeri ise, Batının disiplinli iş ve vazife insanı. İlkinde göre selametin yolu fiil ve hareketten değil, Hakk'la bir olmanın huzur ve güveninden geçer. Önemli olan fiil ve aksiyon değil, onu tamamıyla gereksiz kılacak bir huzura sahip olmaktır. Dünya ile mücadeleyi bile lüzumsuz sayan bu içe kapanma tam ve mutlak olarak dünyadan kaçıştır. Aktif-riyazet tarafında durum tam tersinedir. Dünya, görmezlikten gelinecek bir fena alemi değil, tam tersine inkar edilemez bir tarzda varlığı içinde kötülükleri, hırs ve ihtiras taşkınlığı barındıran; ancak disiplinli bir nefis terbiyesi ile göğsülenip alt edilebilecek bir hasım kuvvettir. Weber'e göre dünyaya karşı oluşt, mistik ve riyazetçi görüş arasında çok derin bir fark gözetilmez. Ancak dünyadan kaçış ile dünyayı ret birbirinden farklı yaklaşımlar olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Çalışmayı bireysel dinî bir sorumluluk haline getiren Weber, ruhbanlık diye imtiyazlı bir sınıfı kabul etmez. Taban ile tavan arasındaki kapının Protestanlıkta sonuna kadar açık olduğunu ifade eder. Tavandaki ideallerin tabana yayılması neticesinde riyazet artık

dünya dışı arınma pratiği olmaktan çıkmış, düzenli ve disiplinli çalışma şeklinde kitle içinde yayılmış olur. Bir manada herkes ömür boyu düzenli yaşama disiplinini sürdürecektir. Weber, üst çevrenin kapalı duvarlar arasında sürdürdüğü disiplinli hayatı kitleye kaydırmakla yeni bir anlayış, insan modeli ve zihniyet değişikliği oluşturmaya çalışmıştır.

Kalvinizm'in oluşturmak istediği bu yeni anlayışta Tanrı, öncekilerin inandığı İncil'in şefkatli babası olmaktan çıkmış, erişilmesi imkansız mesafelerin ötesinde, kula şanını yüceltmeyi emreden hakikî ve müteahhkim bir varlığa dönüşmüştür. Tanrı'yı yüceltme buyruğu ise, nerede olursa olsun, günün her anına hakkını veren bir düzen içerisinde çalışmak ve üretmekle yerine getirilebilir. Dünya burada en az mistik düşüncedeki kadar kirlî fakat, Tanrı tarafından yaratılmış olması yönüyle kul tarafından da aynı espi ile işlenmesi gereken madde yığını olarak düşünülmektedir. Calvin, çalışmayı yaşama hakkıyla eşit gören Aziz Paul'un "kim ki çalışmaz, yemeye de hakkı yoktur"²⁸ ilkesini esas alarak Kalvinizm'deki çalışma felsefesinin temellerini oluşturmaya çalışmıştır²⁹.

Weber'in çalışma merkezli olarak asketik Protestanlığın Kalvinizm kolu hakkındaki belirlemelelerinden³⁰ amaç, araç ve sonuçlarını da dikkate alarak şu tespitleri yapabiliriz:

a. Amaç:

- Zengin olma düşüncesi çalışmanın ana hedefi değildir. Bu sebeple gösteriş, bedeni zevkleri tatmin ve lüks tüketim onaylanamaz.
- Zenginlik, Tanrı'yı kutsamayı gerçekleştiren bir eylem olduğunda hoş karşılanabilir.
- Tanrı katındaki ebedi ve değişmez ilâhî takdiri öğrenebilmek için bir meslek disiplini içerisinde çalışmak zorunludur.

b. Araç:

- Bir meslek içerisinde çalışmak.
- Sürekli ve sistematik çalışmak.
- Zamanı olabildiğince verimli kullanmak.
- Çalışma hayatının moral kurallarına uygun davranmak.

c. Sonuç:

- İnsan, Tanrı katındaki yerinin neresi olduğunun ip uçları elde eder.
- Tüketim sınırlaması ve sermaye birikimi gerçekleşir.

²⁸ Weber, 159.

²⁹ Kozak, 65.

³⁰ Bk. Weber, 172.

²⁶ Kozak, 61.

²⁷ Ülgener, 54.

- Yukandaki özellikler, insanın yeniden doğuşu- nu ve gerçek inancını en emin ve en açık bir biçimde ispat etmiştir.

- Kişi kutsanmışlığını, ancak metodik bir çalış- mayla kontrol edebileceğini öğrenmiş olur.

- Din, çalışma hayatını düzenleyen önemli bir kurumdur.

Kısaca, bireysel asketizm ve dinî inançlar, teorik olarak, Protestan ahlâkını oluşturmakta ve bu oluşum sıkı ve disiplinli bir çalışma, zamanı verimli kullanma, harcamadan biriktirme, yenilik ve değişime açık olma ve dürüstlüğü beraberinde getirmekte ve kişinin dinî mükafata hak kazanmasıyla sonuçlanmaktadır³¹.

II. İslam'da "Çalışma"

Çalışmak, üretmek ve tüketmek insanlığın ortak eylemlerindedir. İnsan hayatının devamını sağlayan zorunlu ihtiyaçların, zaman içerisinde şekli ve öncelik sırası değişebilse de, zorunlulukları hiçbir zaman ortadan kalkmamaktadır. Diğer yandan, bu eylemleri düzenleyen, emreden ve sınırlayan etik, dinî ve hukukî öneri ve yaptırımların varlığı da bir gerçektir. Diğer alanlarda olduğu gibi, kişinin kendisinin ve sorumlu olduğu insanların geçimini sağlamaya yönelik olarak yapacağı çalışma alanlarında da dikkate alması gereken hususlarda İslâm'ın bazı düzenlemelerde bulunduğu bir gerçektir. Öte yandan, toplumsal varoluşu mümkün kılan bir gelişmişlik düzeyini yakalamaya yönelik olarak da, insanın bir çalışma içerisinde olması da dinî ve toplumsal bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâm'ın inananlarını harekete geçirme noktasında bir motivasyona sahip olup olmadığı konusu, özellikle, Weber'in İslâm hakkındaki görüşle- rinden sonra farklı bir ivme kazanmıştır³². Weber ve diğerlerinin, "İslâm, ekonomik alanlarda çalışmayı teşvik yerine, ekonomik gelirlerini feodal yapıya ve fetihlerden elde edilecek ganimetlere bağlamıştır"³³ şeklindeki tezlerine karşılık, bu görüşlerin gerçeği yan- sıtmadığını delillendiren araştırmacılar vardır³⁴.

Kur'an'da çalışma ile doğrudan veya dolaylı ola- rak bağlantı kurulabilecek ifadeler yer almaktadır. Hz. Peygamber bu ifadeleri hayatında somutlaştırmış ve sahabeyi çalışma konusunda yüreklendirmiştir. Çünkü çalışma hayatın bir gerçeğidir ve bu olmadan sağlıklı

bir hayatın devamı mümkün değildir. Diğer yandan çalışma, ilk dönem fıkıh kitaplarında da tartışma ko- nularından birisi olmuştur. Bu konu fıkıh kitaplarında "kitâbu'l-kesb" başlığı altında tartışılmakta ve İslâm'ın temel kaynaklarında çalışmayı çağrıştıran metinler günün şartları da dikkate alınarak yorumlanmaktadır. Örneğin İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin görüşleri- ni bir araya getiren ve onları şerh eden Serahsî'nin "Kitâbu'l-Kesb el-İktisâb fî Rızki'l-Müstetâb" adlı ese- rindeki gelenek sonraki bazı hanevi fıkıh kitaplarında tekrarlanmaktadır. Konuya yer veren eserlerde, çalış- manın dinî hükmü, çalışma alanları ve bir değer ola- rak zenginlik veya fakirliğin mukayesesı yapılmakta- dır. Çalışmanın özellikle üzerinde durulan yönü ise; çalışmanın etik ve hukukî durumunun yanında hayatı devam ettirmeye, bakmakla yükümlü olduklarının geçimin sağlamaya ve borçları ifaya yönelik çalışma- nın zorunluluğu ile ihtiyaç fazlası mal elde etmek için çalışmanın isteğe bağlı olduğu noktalarında yoğun- laşmaktadır. Bu durum, büyük ölçüde, din ve dünya ikilisini anlama ve yorumlama biçiminden kaynaklan-maktadır.

1. Din ve Dünya

İslâm dünyayı, eşya ve olayları düalist bir yakla- şımla çözümlenmeye çalışır. Çünkü o, din ve dünya arasında tam bir uyumun sağlanmasına ve birini di- ğeri aleyhine ihmal etmenin olması gereken olmadığına önemle vurgu yapmaktadır. İslâm, dünyadaki insanlara hitap etmekte ve onların bu dünyadaki ey- lemlerinin ahiret hayatındaki geleceklerini belirleyici olduğunu ifade etmektedir³⁵. Bu duygu, inananların bu dünyaya yönelik aktivitelerinin en önemli mo- tivasyonudur. Çünkü bir yandan çalışmaya teşvik ederken, bir yandan da çalışma biçiminin nasıl olması gerektiğini yönlendirmektedir. Hayatı bir bütün olarak değerlendiren İslâm'ın bu alanlardan sadece birsin- deki hayatı hedeflemediği açıktır. Kişinin madde, çev- re ve zamanla ilişkisi şeklinde ortaya çıkan ekonomik aktiviteler bu dünyaya yönelik amaçları da içerisinde bulundurmaktadır. Öyleyse, çalışmadan insanca bir hayatın mümkün olmayışı, asgari motivasyon olarak görülebilir. Bu sebeple öncelikli olarak gündelik haya- tın gereklerini teminin ötesinde bir çalışmayı bilinçlere yerleştiren İslâm'ın, bunu hangi gerekçe ve araçlarla sağladığını tespitle başlamak ve çalışma alanlarına yö- nelik vurgusu ile sürdürmek yararlı olacaktır.

İslâm, insanın saadet ve huzurunu birbirine eşit olmak üzere hem dünyada hem de ahirette arzu et-mektedir. Cennet, cehennem, hesap gibi kavramlar, İslâm'ın ekonomik hayata bakışının sadece bu dün- ya ile sınırlı olmadığını gösterir. "Ahirette iyi bir nasip elde etmek"³⁶ için ne gibi vasıtalara müracaat edilece-

³¹ Harold B. Jones, "The Protestant Ethic: Weber's Model and the Empi- rical Literature", *Human Relations*, vol: 50, n: 7, (1997) 763.

³² Weber, İslâm konusunda böyle bir tanımlamada bulunsa da, bu tür bir tanımlamaya gitmesinin arka planında, genel olarak İslâm hakkındaki bilgilerinin dayanağı olan Snouck Hurgronje, C.H. Becker ve Julius Wellhausen gibi oryantalistlerin görüşlerinin bulunduğu Tümer tara- fından ifade edilmektedir. Tümer, Weber'in İslâm konusunda derinle- mesine bir bilgiye sahip olmadığını belirtmektedir. Bk. Tümer, 26 vd.

³³ Örnek olarak, Ülgener'in, bu çalışmanın kaynaklarından olan, *Zihniyet ve Din ve Tümer'in Orientalizm, Kapitalizm ve İslâm* adlı eserlerini gösterebiliriz.

³⁴ Geniş bilgi için bk. Ülgener, 49-72; Tümer, 15 vd.

³⁵ Müllk, 67/2.

³⁶ Bakara, 2/200-202.

ğini Kur'ân açıklamıştır. İslâm dünyaya sırt çevirmeyi, münzevî yaşamayı, az ile yetinmeyi, arzu ve heveslerden tamamen sıyrılmayı tavsiye etmez³⁷. Aksine insanların huzur ve refahını gerçekleştirmek amacıyla yaratılmış olan dünya nimetlerine hor bakmaması istenir³⁸.

İslâm'ın temel hedefi, dünyevî ve uhrevî meseleleri birlikte ele almaktır. Bu gerçek onun, dünyevî ve uhrevî boyutu olan iktisadî faaliyetlerin de ahlâkî prensiplerden bağımsız olarak düzenlenemeyeceğini kabul ettiğini gösterir. İslâm'ın bütünü göz önüne alındığında görülür ki, serbestlik ve sınırlama birlikte işlenmiş, sonuca götüren vasıtaların da meşru olması istenmiştir. Müslüman birey, ailesinin geçimini sağlamak için yaptığı çalışmalarda sürekli Allah'ın rızasını gözetmek durumundadır. Çünkü o, bu uğraşlar meşru yollardan olunca sonuçta bunların kusurların bağışlanmasına sebep olacağını kaynaklardan öğrenmektedir. Öyleyse eyleminin sahası ve konusu devamlı meşruluk sınırları içerisinde olmalıdır. İşte bu yasal olma gerçeği, birtakım emir ve yasakların olmasını gerektirir.

Kur'ân'da ekonomik konulardan bahseden ayetlerde adeta bir terminoloji oluşturacak düzeyde kavram bulunmaktadır³⁹. Ticari hareketlerin keşiştiği bir noktada bulunan vahyin iniş yerinin bu tarihî konumu, olgusal ekonomik konulara değininin gerekçesi gibi görünebilse de, mevcut sosyal yapıya vurgu yapan ayetler ve genel nitelikli nasslar, ekonomik ilişkilerin nasıllığını belirlemede ana görevi yerine getirmektedir. İdeal ile pratik arasında ideali yakalamaya yönelik çabanın sonucu olan fikhî içtihatlar, ekonomik ilişkilerdeki pratik yönün, ahlâkî olarak da temellendirilmesine katkı sağlayıcı niteliktedir. Tarihî fikhî mirasımız içerisinde çalışmaya ve kazanmaya dinî açıdan yaklaşan ve onu bu merkezde değerlendiren müstakîl çalışmalardan birisi, biraz önce de belirttiğimiz gibi, İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin görüşlerini bir araya getiren ve onları şerheden Serahsî'nin "Kitâbu'l-Kesb el-İktisâb fî Rizki'l-Müstetâb" adlı eseridir. İslâm iktisadı alanında yazılan ilk eserlerden olan bu kitapta⁴⁰, çalışmanın dinî temelleri üzerinde durulmuş ve kazanç elde etmenin dinî dayanakları değerlendirilmiştir.

Adı geçen kitapta da belirtildiği gibi, hayatı devam ettirmeyi zorunlu kılan, varsa, borçlarını ödemeyi gerçekleştirebilecek oranda ve bakılmakla sorumlu olduğu kişilerin normal hayat standartlarında geçimine imkan tanıyacak miktarda çalışmak, dinî sorumluluklardan

(farz olan eylemlerden) birisidir⁴¹. İmam Muhammed, çalışmayı sosyal hayatın ve Allah'a yakınlaşmanın bir parçası olarak görmüş ve örneklerle bunu delillendirme yoluna gitmiş ve hangi tür olursa olsun meşru sınırlar içerisinde çalışmanın önemine dikkat çekmiştir⁴².

İslâm'ın öngördüğü insan tipi sadece kendi çıkarlarını gözetken sorumsuz bir varlık değildir; o aynı zamanda diğer insanları ve toplumu da göz önünde bulundurmaya zorundadır. Öte yandan onun hayatına, helâl-harâm ölçüleri yön vermekte, cennet, cehennem, mükafat, azap gibi değerler etkili olmaktadır. Çünkü vahdet esasına dayanan İslâm'ın iktisadî yönünü diğer müesseselerinden ayırmak mümkün değildir. Fazlurrahman'ın da belirttiği gibi, Kur'ân'da ilk inen Mekkî âyetleri dikkatlice incelediğimizde üç konunun özenle vurgulandığını görürüz. Bunlar; a) ilâh tektir, ortağı olamaz, b) Mekke'nin ticari toplumundaki sosyo-ekonomik uygulamalar genel olarak bir şerhdır, c) insan hem bir fert, hem toplumun bir üyesi olarak tarih içinde ilâhî hükümler gereğince mesuldür⁴³.

2. Mülkiyet

İnsan-eşya ilişkisinin hukukî ifadesi olan "mülkiyet", müessese olarak adı konmuş olmasa da insanlık tarihi kadar eskidir. İnsan, dış dünyaya ait şeyleri edinme, benimseme ve yaşama azmi ile dolu bir yaratılışa sahiptir. Öte yandan kendisinin ve neslinin yeme, içme, barınma gibi temel ihtiyaçlarını düşünmek zorundadır. Bunları elde etmesi için çalışması ve mal biriktirmesi gerekir.

Allah evrende olan her şeyi insanlığın hizmeti için yaratmıştır. Bunun doğal sonucu olarak da eşyadaki fayda ve zarar en iyi O bilir. Zararlı olanları yasaklamış, faydalı olan şeyleri serbest bırakmıştır⁴⁴. Zararlı ve habis olmayan, ayrıca başkasının hakkının olmadığı konuların serbest bırakılması demek olan "ibahe-i asliyye" de İslâm hukukunun metodolojik prensiplerinden birisidir⁴⁵.

Mülk, mutlak manada Allah'ındır. "Allah'ın mülkü" şeklinde kullanılan bu terimi İslâm'ın özel mülkiyete karşı olduğu şeklinde anlamak mümkün değildir. Fazlurrahman'ın da belirttiği gibi⁴⁶, bu ifade servetin hiçbir şahıs tarafından kötüye kullanılamayacağı, insanlığın yararına kullanımı için Allah tarafından sınırlamalar konulduğu ve toplumsal/genel yarar için bireysel/özel yarara gerektiği oranda müdahale etme-

³⁷ A'raf, 7/32.

³⁸ Nisâ, 4/5.

³⁹ Tümer, 96.

⁴⁰ Bakır, Mustafa, (eş-Şeybânî, Muhammed, *Kitâbu'l-Kesb İslâm İktisadında Helal Kazanç'a yazmış olduğu önsöz*), 11.

⁴¹ eş-Şeybânî, Muhammed, *Kitâbu'l-Kesb İslâm İktisadında Helal Kazanç*, Şerh: Şemsü'l-Eimme es-Serahsî, trc: Mustafa Bakır, Seha Neşriyat ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1993, 66.

⁴² eş-Şeybânî, 71.

⁴³ Fazlurrahman, "Islam and The Problem of Economic Justice", *Journal of Islamic Economics*, 5/1, 17.

⁴⁴ A'raf, 7/157.

⁴⁵ Mecelle, 4. madde.

⁴⁶ Fazlurrahman, 32.

min mümkün olduğunu şeklinde yorumlanmalıdır.

İslâm'ın mülkiyete ve servete takdir ve teşvikle baktığı gerçeği, bunlar için Kur'an'da "hayr/iyilik"⁴⁷ ve "fadlullah/Allah'ın lütfü ve keremi"⁴⁸ gibi kelimelerin kullanılmasından açıkça anlaşılmaktadır. Umumî olarak "dinî ve manevî iyilik ve nimet" manalarına gelmesine rağmen bu iki terim, Kur'an tarafından bilhassa servet manasını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Öyleyse buradan çıkarılacak doğal sonuç, servetin Kur'an tarafından manevî vasfıyla iyi kabul edildiğidir.⁴⁹

Dünya malı Allah'ın insana lütfettiği nimetlerinden birisidir. Dolayısıyla serveti ya da zenginliği sebebiyle insanlar kınanamazlar. Ancak dünya malının övünme, kibirlenme ve tahakküm aracı olarak kullanılması hoş karşılanmamaktadır⁵⁰. Hatta, servetin baskı aracı olarak kullanılmasının kabul edilemezliğine işaret eden ifadelerin yanında, refahın tabana yayılmasını sağlayıcı önlemlerin alınmış olması, bütün insanların asgari hayat standartlarından yararlanmasının genel ilke olduğunu göstermektedir.

3. İslâm'da Çalışmanın Değeri

İslâm, kendi ölçülerine uyan her türlü çalışmayı ibâdet derecesine çıkarmıştır. "Onlar zekât verirler"⁵¹, "Ey inananlar, kazandıklarınızın ve yerden sizin için çıkardığımız nimetlerin iyilerinden (Allah için) verin"⁵² vb. ayetler, hem doğrudan, hem de dolaylı olarak çalışmayı emretmektedir. Zekat vermek veya malı Allah için tasadduk etmek için belirli bir zenginlik seviyesine ulaşmış olmak gerekmektedir. Bu tür ifadeler zorunluluk veya teşvik içermektedir. Öyleyse "farzın yapılmasına vesile olan şey de farz gibidir"⁵³ prensibinin sonucu olarak, çalışmanın teşvik edildiğini ve hatta emredildiğini söylemek mümkündür. Müslümanlar zekât vermekle Medine'de sorumlu tutulmalarına rağmen bu âyetin Mekke'de inmiş olması, mü'minlerin zenginleşmek ve Allah yolunda infâk etmek için çalışmaları gerektiğine işaret etmektedir.

Zekat ve haccın belli bir mali birikimle bağlantılı olması, dinin ana unsurlarından olan bu ibadetleri yerine getirmek isteyenleri günlük ihtiyacın ötesinde bir ekonomik güce sahip olmaya teşvik olarak değerlendirilebilir. Aslında namaz ve oruç da dolaylı olarak çalışmayı gerektiren ibâdetlerdendir. Çünkü namazda ayakta durmayı, oruçta gün boyu açlık ve susuzluğa dayanabilmeyi sağlayacak bedensel gücü temin için

önceden hazırlıklı olmak, yani kendi imkanlarıyla yeterince beslenmek gerekmektedir. Bu ihtiyaçların giderilmesi de kişinin çalışmasını gerektirmektedir⁵⁴. Kur'an'da çalışmak isteyen herkes için yeryüzünde çalışmaya uygun şartların hazırlandığı⁵⁵ hatırlatılarak, cuma namazı gibi önemli bir ibâdetten hemen sonra insanların çalışmaya geri dönmeleri⁵⁶ teşvik edilmektedir. Kur'an'da geçmiş peygamberlerden bahsedilirken, zaman zaman onların çalışkanlıkları ve yaptıkları işlerdeki başarıları ön plana çıkarılmıştır⁵⁷. "Boş kaldın mı hemen başka işe koyul"⁵⁸ emrinin ilk muhatabı Hz. Muhammed de el emeğini övmüş; kişinin nefesine, çocuklarına, ailesine ve işçisine yapacağı harcamalara kutsal değer atfetmiş ve onları sadaka kapsamında değerlendirmiştir⁵⁹. Yine Hz. Peygamber'in, ailesinin geçimini sağlamak için çalışanları Allah yolunda mücadele eden veya geceleri namaz kılan, gündüzleri oruç tutan kimselerle eş değerde tutması⁶⁰ çalışmaya verilen önem açısından oldukça dikkate değerdir.

İslâm'da bütün eylemlerde niyet ön planda tutulmuştur⁶¹. Çalışmanın manevî değer ifade etmesi niyete bağlıdır. Üretirken ve tüketirken dikkate alınan bu manevî unsur neticesinde iktisadî anlamda Müslüman'ın ahlâkî yapısı şekillenmiş olur. İslâm'ın meşru ölçüleri içerisinde yapılan çalışma neticesinde elde edilen malın bizzat kendisi kötü kabul edilmiştir. Aksine bu gayretler dünyaya gelişin gayesini idrake göre değerlendirilmiştir. Malı imtihan aracı⁶² olarak niteleyen Allah, hakkı verilen mallar için "tay-yibât"⁶³ ismini kullanır.

İslâm'ın çalışmaya bakışını hayata bakışından ayrı düşünmek mümkün değildir. İslâm'a göre hayat, insanın faaliyetlerinin bütünüdür. Amaç iyi ve doğruyu elde etmek olarak belirlenirse sadece iktisadî faaliyetler değil, insanın bütün eylemleri ibâdet haline dönüşmüş olur⁶⁴. Başboş ve gagesiz çalışmak maddî olarak bir şeyler kazandırmış olsa da bunların ahiret yurdu için hiçbir değeri yoktur⁶⁵. Kur'an bir yandan "sâlih" olarak nitelendirdiği işleri sürekli teşvik ederken, diğer yandan onların imandan sonra ikinci bir değer

⁴⁷ Bakara, 2/180, 215, 272.

⁴⁸ Cuma, 62/10; Nahl, 16/14; İsrâ, 17/66; Rûm, 30/46; Fâtr, 35/12; Câsiye, 45/12.

⁴⁹ Fazlurrahman, 24.

⁵⁰ Fazlurrahman, 22. ayrıca bk. 57/Hadid, 20.

⁵¹ Mü'minün, 23/4.

⁵² Bakara, 2/267.

⁵³ eş-Şeybani, 41.

⁵⁴ eş-Şeybani, 71; Mavsîlî, Abdullah b. Mahmûd, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1984, IV, 170.

⁵⁵ Mülk, 67/15.

⁵⁶ Cuma, 62/10. eş-Şeybani, 55.

⁵⁷ Mesela, Enbiya, 21/180; Kasas, 28/27.

⁵⁸ İnşirâh, 94/7.

⁵⁹ İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Ticâret, 1.

⁶⁰ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl, *el-Câmiu's-Sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Nafakât, 1.

⁶¹ el-Buhârî, Bedyu'l-vahy 1.

⁶² Âl-i İmrân, 3/14.

⁶³ Mü'minün, 23/51.

⁶⁴ En'am, 6/162.

⁶⁵ Kehf, 18/30.

olduğuna işaret etmiştir. Yapılan işin maddî ve manevî değere hak kazanabilmesi için onun sâlih olması gerekir⁶⁶. Sâlih kelimesi, çalışmanın ücrete elverişli ve salâhiyetli olması şeklinde anlaşılmalıdır⁶⁷. Böylece karşılık hem dünyada hem de ahirette görülecektir.

İmam Muhammed çalışmayı sosyal hayatın ve Allah'a yakınlaşmanın bir parçası olarak görmüş, verdiği örneklerle bu durumu delillendirmeye çalışmıştır. Hangi çeşit çalışma olursa olsun, meşru sınırlar içerisinde olduğu sürece desteklenmesi gerektiğine işaret etmiştir⁶⁸. İmam Muhammed, kişinin kendisinin ve ailesinin zorunlu ihtiyaçlarını temin için çalışmasının farz, bunun ötesinde bir çalışmanın ise mübah olduğunu belirtmiş olsa da, "veren el alan elden daha hayırlıdır" bir başlık açması ve bunun gerekçelerini sıralaması⁶⁹, onun ihtiyaç ötesinde bir çalışmayı teşvik ettiğini göstermektedir.

Bir yandan çalışmayı özendiren ifadeler, diğer yandan tüketimde itidalin tavsiyesi, servet üzerindeki toplumsal hakların korunmasını zihinlere getirmektedir. Böylece hem üretim, hem de bunun sonucu toplumsal paylaşım sağlanmış olacaktır. İnsanın serveti üzerinde tasarruf hakkı bulunmaktadır. Ancak bu sınırsız bir tüketim hakkı olarak değerlendirilemez. Çünkü İslâm, değerleri gözetilerek edinilen servete ve zenginliğe olumlu yaklaşıp da bunun bir baskı aracı olarak kullanılmasına müsaade etmemektedir⁷⁰. Dolayısıyla, servet kibir, gurur ve tahakküm aracı olarak kullanılmaz⁷¹. Servet edinmek, kişinin Allah'a, topluma, ailesine ve kendi ihtiyaçlarına karşı görevini ifa etmede yardımcı olduğu ölçüde arzulan bir durumdur.

III. Karşılaştırma

Ekonomik faaliyetlerde dinin temel etken olarak kabul edilmesi açısından Calvinizm ve İslâm arasında özde bir benzerlik bulunmaktadır. Ancak birincisinde din, sadece ekonomik zihniyetin oluşum aşamasında gerekli olan önemli bir motivasyonken, ikincisinde hayat boyu devam eden ekonomik ilişkilerin tümünde sürekli olarak dikkate alınması gereken bir değerdir. Eşya ve olayları değerlendirme biçimlerinden kaynaklanan bu farklılığı çalışmanın her safhasında görebilmek mümkündür. Diğer yandan, Calvinizm'de bizzat çalışmanın kendisi kutsallaştırılmış, çalışma alanları ve araçları üzerinde durulmamıştır. Oysa İslâm, çalışmayı teşvik etmekle birlikte yapılan işlerin mutlak olarak değer taşımadığını, aksine niyetlere göre anlam kaza-

nacağı hususuna vurgu yapmış ve bu konularda bazı düzenlemelerde bulunmuştur.

Weber'in de belirttiği gibi "Protestan Zihniyet"te önemli olan düzenli bir "meslek" çatısı altında rasyonel-metodik çalışmayı vazgeçilmez bir hayat felsefesi haline getirmektir. Büyük bir vazife ahlâki içerisinde üretime katkıda bulunan Calvinist insan, kendini gösteriştenden uzak tutacak, tutumluluk ve hesaplılık tarafı ağır basan vazife ve iş adamı olacaktır. Bu felsefi ve teolojik anlayış ile İslâm'ın gösteriş ve savurganlığı yasaklayan ilkeleri arasındaki benzerlik vardır. Bu yönetsel benzerliğe rağmen aralarında çalışmanın sonuçları bakımından derin farklılıklar bulunmaktadır. Çünkü, Calvinizm'deki bu düşünce sonuçta sermayenin belli ellerde toplanmasına sebep olurken, İslâm sosyal adaleti gerçekleştirmeyi hedefleyen tedbirlerle ekonomik birikimin tekelleşmesini önleyici ve refahı tabana yayılmasını sağlayıcı önlemler almıştır⁷².

İbn Haldun, bir insanın değerinin çalışmasıyla, ortaya koyduğu eserlerle, sahip olduğu hüner ve zanaatlarla ölçülebileceğini söyleyerek Hz. Ali'nin şu sözünü nakleder: "Bir kimsenin kıymeti güzel bir suretle yapabileceği iş ile ölçülür". İslâm'ın çalışmaya ve çalışana verdiği kıymeti gösteren örnekler göz önünde bulundurulduğunda Weber'in Protestan ahlâkıyla ifade ettiği kutsiyetin daha eskilere dayandığını söylemek mümkündür⁷³.

Calvinist düşüncede bireyin duyacağı asıl mutluluk, çok mal biriktirmek değil, Tanrı'yı yüceltmek adına sürekli olarak çalışmak ve kazanmaktır. Bu çalışma ve kazanma gerçeği, kişinin Tanrı katındaki yerini belirlemektedir. Dolayısıyla insan asketik bir mutluluğa erişmekte ve bu mutluluğu dünya içerisinde yaşamaktadır. İslâm, dünyevi mutluluğun ahirete de uzanmasını amaçlamaktadır. Diğer yandan Kur'an, insanın varlıksal değerini sadece maddi birikimle özdeşleştirmeyi, servetin sadece belirli insanlar arasında dolaşan bir şey olmasını, servetin baskı aracı olarak kullanılmasını ve zenginliği kişinin kendisini her şeyin üzerinde görmesine götürücü bir konumda olmasını kınamaktadır⁷⁴.

İslâm'da iç huzuru güçlendiren şeylerin başında çalışmada güdülen gaye yani Allah'ın hoşnutluğunu kazanma düşüncesi, insanlara ve topluma yararlı olma

⁶⁶ Nahl, 16/97; Tevbe, 9/105.

⁶⁷ Tahavi, İbrahim, *İktisâdu'l-İslâm*, Mısır, 1974, I, 242.

⁶⁸ eş-Şeybânî, 71.

⁶⁹ eş-Şeybânî, 104-109.

⁷⁰ Ariff, Mohamed, "Economics and Ethics in Islam", *Readings in the Concept and Methodology of Islamic Economics*, eds. Aidit Ghazali and Syed Omar, Malaysia, 1989, 100.

⁷¹ Fazlurrahman, 22. Ayrıca bk. 57/Hadid, 20.

⁷² İslâm'da maddi unsurları tam olarak gerçekleştirilmiş hırsızlık suçu için belirli ceza öngörülmektedir. Halbuki, insanların sağlıklarını ciddi şekilde tehdit eden açık tehlikesiyle karşılaştıklarında yaptıkları hırsızlıktan dolayı bu cezaya çarptırılmadıklarını gösteren uygulamalar bulunmaktadır. Çalışmayı ve üretimi adil biçimde hedefleyen İslâm'da açın ve mızdarnın elinin kesilmesi üretimi engelleyecektir. Geri dönüşü olmayan bu cezanın bu şekilde "harcamayp biriktirenlerin" (Hümeze, 104/2) dengesiz toplumsal paylaşımı sürdürmelerine neden olacağı açıktır. Bk. Garaudy, Roger, *XX. Yüzyılın Biyografisi*, trc: A. Zeki Ünal, Fecr Yayınları, Ankara, 1989, 298.

⁷³ Kozak, 36-37.

⁷⁴ Hümeze, 104/2.

amacı yer alır. Fabrika kuranla tapınak yapanın, fabrikada çalışanla ibâdet edenin eşdeğer kabul edilmesi, Kalvinist düşünce ile oluşturulmaya çalışılan kapitalist insan tipinin materyalist dünya görüşüne sahip olduğunu gösterir. Dünyayı hedefleyen bu din anlayışı ile kapitalist zihniyeti aynı çatı altında bir araya getirme gayreti şaşırtıcıdır. Weber'in yaptığı da budur⁷⁵.

Kapitalist ekonomi sistemi özel mülkiyet üzerine kurulmuş; akılcılık ilkesi temelinde teşkilatlanmış, değer hükümlerinden bağımsız olarak yapılandırılmış objektif bir ekonomik teşebbüstür⁷⁶. İslâm'a göre esas olarak mülkiyet ve doğal olarak da özel mülkiyet meşrudur. İslâm'ın mülkiyet anlayışındaki en önemli farklı vasıf, malların yaratıcının bir emaneti olarak görülmesidir.

Kalvinizm'de zevklerine kapalı kalmakla birlikte çalışmakla üstesinden gelinebilecek bir dünya hayatı öngörülür. Dünya işleriyle uğraşırken, orada disiplinli bir şekilde çalışırken, dünyayı reddetme tarzında bir aktif-riyazet anlayışı esas alınır. Böylece üretim teşvik edilirken tüketim iç kontrol ile engellenmeye çalışılır. Bu yaklaşım görünüşte İslâm'la benzerlik taşısa da aralarında gaye açısından farklılık vardır. İslâm'da en azla yetinme mecburiyeti olmadan ama israf da etmeden⁷⁷ iyi ve rahat bir düzeyde ferdi tüketim yasağı değildir⁷⁸. Ferdi mülkiyet netice itibarıyla toplum yararı gözetilerek müeyyidelendirilmiştir. Bunun için İslâmiyet fakirlik denizi içinde birkaç kişinin adalar teşkil ettiği bir toplumsal bir yapıya müsaade etmemiştir. Çözüm olarak zekât, sadaka ve kefaretlar gibi ibâdet ve müeyyideler getirilmiştir.

Weber, ampirik verilerden yola çıkarak sonuca gitmeye çalışırken yani, verili durumun belirli inançlara dayandığını söylerken, İslâm merkeze değerlerini almakta ve olgusalın bu değerler doğrultusunda şekillenmesine vurgu yapmaktadır.

Sonuç

İslâm ve Kalvinizm'in "çalışma" konusuna yaklaşımları arasında birebir benzerlik veya farklılıklar bulunabilir. Yoğunlaştıkları konulardaki ya da modern dönemle birlikte tartışma alanlarındaki derinlik farklılıklarının tarihsel bir gerçeklik oluşu, Weber'in karşılaştırmalı konularda ulaştığı sonuçların sübjektifliğini gösterir. Çünkü, onun yapmaya çalıştığı, bazı konularda, ampirik veriler ışığında iki farklı dinî (bu arada diğer dinlere ve mezheplere mensup milletleri) karşılaştırmaktır. Dinlerin yorumunun toplumsal yansımaları hiçbir zaman o dinlerin dünya görüşünü

birebir yansıtmadığı bir gerçektir. Yorumlar, herhangi bir dönemdeki pozitif veriler ve çağdaş tartışma konuları, doğal olarak, önceki yaklaşımların yeniden gözden geçirilmesini gerektirse de bu zorunluluk temelden yoksun keyfi yorumların yapılabilmesini haklı göstermez. Dolayısıyla, tarihin herhangi bir dönemindeki yorum ve uygulamaları temel alarak, o anlayışın epistemolojisini kurmak mümkün değildir.

Bu endişelere rağmen değişen ve gelişen dünya şartları doğrultusunda, geleneksel yaklaşımların, özden uzaklaşmadan, yeniden değerlendirilmesi de bir zorunluluktur. Çünkü bu gün Müslüman milletlerle diğerleri arasında görmezlikten gelinmesi mümkün olmayan bir ekonomik gelişmişlik farkı bulunmaktadır. Bu sebeple, Müslüman milletlerin gelişmişlik düzeyini artırmada yardımcı olacak dinî motivasyonları ortaya çıkarmak bir inanç problemi olarak karşımızda durmaktadır. Bunu gerçekleştirmenin yolu, geleneksel birikimi, çağdaş kazanımlar ve mevcut şartlar doğrultusunda yeniden yorumlamaktan ve geleneksel kabulleri zenginleştirmektir.

İslâm'ın temel kaynaklarında, gerekleri gözetilen, ihtiyaç ötesinde servet edinmeyi yasaklayan, kötülleyen veya engelleyen hiçbir işaret bulunmamaktadır. Aksine bunu teşvik eden ve zorunlu kılan ifadeler bulunmaktadır.

Bibliyografya

ARİFF, Mohamed, "Economics and Ethics in Islam", *Readings in the Concept and Methodology of Islamic Economics*, eds. Aidit Ghazali and Syed Omar, Malaysia, 1989.

BODUR, H. Ezber, "Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü (Kapitalizmin Ruhü ile Protestan Ahlâkı Arasındaki İlişki)", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (1990) Sayı: 9.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il, el-Câmiu's-Sahîh, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, 2. Baskı.

FAZLURRAHMAN, "Islam and The Problem of Economic Justice", *Journal of Islamic Economics*, 5/1.

GARAUDY, Roger, XX. Yüzyılın Biyografisi, trc. A. Zeki Ünal, Fecr Yayınları, Ankara, 1989.

GUIISO, Luigi vd., "People's Opium? Religion and Economic Attitudes", *Journal of Monetary Economics*, 50 (2003).

HAROLD B. Jones, "The Protestant Ethic: Weber's Model and the Empirical Literature", *Human Relations*, vol: 50, n: 7, (1997).

İbn MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd

⁷⁵ Ülgener, 16.

⁷⁶ Sezen, Yümnî, *Sosyoloji Açısından Din*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1993, 134.

⁷⁷ Beled, 90/5-6.

⁷⁸ A'raf, 7/30.

el-Kazvîni, es-Sünen, Çağrı Yayınları , İstanbul, 1992, 2. Baskı.

KOZAK, İ. Erol, İbn Haldun'a Göre İnsan Toplum İktisat, İstanbul, 1984.

KUYPER, Abraham, Lectures on Calvinism, WM. B. Eerdmans Publishing Company, Michigan, 1987.

MAVSİLÎ, Abdullah b. Mahmûd, el-İhtiyâr li Ta'îli'l-Muhtâr, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1984.

SEZEN, Yümni, Sosyoloji Açısından Din, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1993.

eş-ŞEYBANÎ, Muhammed, Kitâbu'l-Kesb İslâm

İktisadında Helal Kazanç, Şerh: Şemsü'l-Eimme es-Serahsî, trc: Mustafa Baktır, Seha Neşriyat ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1993.

TAHAVÎ, İbrâhim, İktisâdu'l-İslâm, Mısır, 1974.

TURNER, Bryan S., Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm, trc: Ahmed Demirhan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.

ÜLGENER, Sabri F., Zihniyet ve Din İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı, İstanbul, 1981.

WEBER, Max, The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, Translated By: Talcott Parsons, Counterpoint London, 1985.